

KELÂM'DA EFDALİYYET MESELESİ
ve
İBN KEMAL'İN “EFDALİYYETU MUHAMMED” RİSALESİ

Salih Sabri YAVUZ*

ÖZET

Tafdil konusu kelim literatüründe daha çok hilafet tartışmaları bağlamında esas alınmıştır. Bununla beraber konu, peygamberlerin fazileti, peygamberlerin meleklerle mukayesesi gibi teolojik tartışmalara yapılmıştır. Hz. Muhammed'in diğer peygamberlere üstünlüğü de bu bağlamda tartışılmıştır. Osmanlı âlimi İbn Kemal, İsa'nın Muhammed'den üstün olduğunu savunan Molla Kabız'a cevap vermiştir. İbn Kemal düşüncelerini “*Afdaliyya tû Muhammed*” isimli risalesinde açıklamıştır. Bu risaleyi, farklı nüshalarını araştırarak neşrettik ve tafdil meselesi bağlamında kısaca değerlendirdik.

**THE QUESTION OF SUPERIORITY IN ISLAMIC THEOLOGY, AND
“AFDALIYYATU MUHAMMED” BY IBN KAMAL**

ABSTRACT

The Question of superiority is well grounded on the discussions on khilafah in Islamic Theology. However, this subject has been taken to the discussions of theological matters such as prophecy, angels, priority among the prophets etc. The superiority of Muhammad upon the other prophets was discussed in this context.

The Ottoman Scholar, Ibn Kamal responded to the claims of Molla Qabiz who claimed that Jesus Christ had the superiority on Muhammad. İbn Kamal explained his ideas in a tractate named “*Afdaliyya tû Muhammed*” We edited this risalah taking up the some other version of it and in the sense of superiority we evaluated this matter as summing up.

Key Words: Superiority, Muhammed's superiority, Jesus, angel's superiority, Afdaliyyetu Muhammed.

* Yrd. Doç. Dr. KTÜ Rize İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

I. Giriş

Efdaliyyet meselesi İslam akaid sistemi içerisinde doğrudan bulunması gerekli bir konu olmamakla birlikte bir taraftan nübüvvet meselesiyle bağlantılı olarak ele alınmış ve gittikçe alanı genişletilmiştir. Kelam eserlerinin tarih içinde uğramış olduğu muhteva değişikliği dikkate alındığında bunun böyle olduğu görülmektedir. Aslında konunun genişleyen çerçevesi İslami disiplinlerin birbirleri arasındaki meşruiyet iddiasının bir yansıması olarak da görülebilir. Dolayısıyla alan genişlemesi de bununla bağlantılı olmuştur. Bu bağlamda peygamberlerle melekler arasındaki mukayese, peygamberlerin kendi aralarındaki mukayeseyle devam etmiş, Şia düşüncesindeki imamların ismeti (günahsız olmaları) doktrini, Peygamberlerin ismetine alternatif görülmüş veya en azından böyle bir düşünceyi çağrıştırmış ve neticede bu düşüncedeki imam ile peygamberler arasında bir kıyaslama yapılmasına sebep teşkil etmiştir.

Diğer taraftan Hz. Peygamber'den sonra din konusunda yetkinin kimde olması gerektiğine dair meşruiyet çabaları da konunun tartışılıp değerlendirilmesine sebep olmuştur.. Bu çabanın içinde, özellikle Şia'nın bunu aynı zamanda siyasal düzlemde ele alması ve söz konusu etmesi, konunun derinleşmesine zemin teşkil etmiştir. İslami disiplinler arasındaki metod farklılığı, bu farklılığın ortaya çıkardığı değişik düşüncelerin ve bu düşüncelerin somutlaştığı şahsiyetlerin meşruiyeti de bu türden değerlendirmelerin yapılmasına katkıda bulunmuştur. Bu meyanda felsefi zeminde bilginin temsilcisi durumundaki filozof ile peygamber, tasavvufi alanda da ilahi bilgiyi elde etme imkânına sahip olmakla nitelendirilen veli ile peygamber mukayesesi de efdaliyyet düşüncesinin yansıması olarak görülebilir. Özellikle Peygamberliğin alameti olarak görülen mucize ile velayetin göstergesi olarak sunulan keramet de bu düzlemde düşünülebilir.

Efdal kelimesi artmak, fazla olmak, üstün olmak anlamına gelen “fzl” (فضل) kelimesinden türemiş bir sıfat kalıbı olup “en üstün olma, bir kimsenin diğerinden üstün olması gibi anlamlarına gelir.¹ Kelam literatüründe ise efdaliyyetten maksat aslında “Allah katında sevabı en çok olmak” anlamında değerlendirilmiş² olmasına rağmen, daha sonra bu bağlamdan çıkarılarak her türlü şahsi ve zati özelliklere kadar vardırılmıştır. Mukayeseye konu olan melek-peygamber, peygamber-imam gibi varlıkların mahiyeti ve fonksiyonları düşünüldüğünde, böyle bir mukayesenin temelde bir dayanağı olmadığı açıkça görülür. Çünkü bu varlıklar dikkate alındığında, her birinin görevi, fonksiyonu ve kategorisi birbirinden farklı olduğu açıktır. Bu itibarla en azından denk olmayanlar arasında böyle bir mukayeseye gidilme-

¹ İbn Manzur, *Lisanü'l-arab*, “fdl” mad., Beyrut, X, 280.

² es-Semerkandi *es-Sehâifu'l-ilahiyye*, s. 494.

si uygun değildir. Ancak yukarıda zikrettiğimiz sebeplerin buna etkisi olmuştur. İlk bakışta nasların karakterlerinde böyle bir mukayese fikri olduğu göze çarpmaktadır. Dolayısıyla bu nasların delaletleri düşünüldüğünde, bunu da mukayese fikrinin ortaya çıkışında etken olduğu düşünmek mümkündür. Kalam eserlerinde peygamberlerin kendi aralarında, peygamberlerle melekler arasında ve bunlarla diğer insanlar arasında, kısaca varlık mertebeleri arasındaki bu üstünlük tartışmalarının yanı sıra hilafet tartışmalarının ana merkezi de bu esastan hareketle yapılmıştır. Hilafete ya da imamete layık olmak dinin bir unsuru olarak algılanmış ve dini açıdan fazilet sahibi olma bu işe layık olmanın temeli olarak görülmüştür. Ancak biz burada bu tartışmalara değinmeden melek-peygamber ve peygamberimizle diğer peygamberler arasındaki tafdil konusuna temas etmekle yetineceğiz.

A. Peygamberler ve Melekler Arasındaki Üstünlük

Melekler ile peygamberler arasındaki mukayesenin hangi endişeden yapıldığı sorusunu cevaplandırmak doğrusu kolay değildir ve kaynaklarda bunun cevabı net olarak verilmiş de değildir. Dikkat çeken tek cevap “*bir kimse meleğin ne olduğunu ve hangi özellikleri bulunduğunu bilirse, akli bu konulara girmeye müsaade etmeyeceği, fakat insanların pek çoğunun melekleri gökyüzünde uçan varlıklar olduğunu zannetmesi*” neticesinde böyle bir mukayeseye girişmiş oldukları şeklindedir. Aslında beşerle melekler arasında varlık, ilim, kudret ve kemal açısından hiçbir ilişki bulunmamaktadır.³ Melekler ile peygamberler arasında yapılan mukayesede kimin daha üstün olduğu hususu herhangi bir itikadi düşüncenin ayırıcı vasıflarından olmaması sebebiyle mezhepler arasında kalın hatlarla çizilmiş sınır yoktur. Her itikadi mezhebe mensup düşünürler kendi içinde farklı kanaatlere sahiptir. Mutezili âlimlerin çoğunluğu meleklerin peygamberden üstün oldukları kanaatindedirler. Şia’ya mensup bazı gruplar da aynı görüşü paylaşırlar.⁴ İslam filozoflarının da bu konuda Mutezile ile aynı kanaati paylaştığını söyleyen el-İcî (ö.756/1355), burada tartışılan konunun süfli meleklerin peygamberlere olan üstünlüğü değil, ulvî meleklerle peygamberler arasındaki mukayese olduğuna dikkat çeker. Genelde ise peygamberlerin, süfli meleklerden üstün oldukları ittifakla kabul edilen husustur.⁵ Eş’arî’nin (ö. 324/936) kaydettiğine göre Rafizî’ler imamların dahi meleklerden üstün olduklarını iddia etmişlerdir.⁶ Bu bağlamda müslümanlardan olan salih kimseler içerisinde Hz. İsa’dan daha faziletli olan kimseler bulunduğunu iddia edenler de olmuştur. Bakillânî’nin (ö. 403/1013) ise bu ümmet içerisinde Hz. Peygamber’den daha üstün olma ihtima-

³ er-Râzi, *Metâlibu’l-âliye mine’l-ilmî’l-ilahî*, VII, 405, 421.

⁴ el-Eş’arî, *Makalâtü’l-İslamiyyin*, I, 296; el-Bağdadî, *el-Fark beyne’l-frak*, s. 371.

⁵ el-İcî, *el-Mevâkif fi’l-ilmî’l-keîâm*, s. 367 es-Semerkindî, *es-Sehâifu’l-ilahîyye*, s. 436.

⁶ el-Eş’arî, a.g.e, II, 126

li olan kişilerin bulunabileceği nakledilmektedir. Önemli Mutezile kelimcilerinden Ebu Haşim el-Cübbai'ye (ö. 311/933) göre ise müslümanlar içerisinde birinin, salih amel noktasında uzun süre yaşaması durumunda peygamberin ameline denk olabilecek bir noktaya ulaşması mümkündür.⁷

Farklı düşünceler bir tarafa bırakılırsa Ehl-i sünnet genel olarak, peygamberlerin elçi olan meleklerden, elçi olan meleklerin peygamber olmayan insanlardan, peygamber olmayan insanların da diğer meleklerin hepsinden üstün olduğu görüşündedir.⁸ Bu ayırımı göre yaratıkların en üstünü Hz. Muhammed'dir. Sonra peygamberler, elçi olan melekler, muttaki müminler, bunların dışında kalan insanlar ve elçi olmayan melekler gelmektedir.⁹ İbn Hazm (ö. 456/1064) ise bu sıralamayı melekler, resul olan peygamberler, nebi olan peygamberler ve sahabe şeklinde yapar. Ona göre Hz. Peygamber'in sahabeti olan cinler, diğer sahabelerden üstündür.¹⁰

Ehl-i Sünnet kaynaklarında aktarıldığına göre Mutezile, meleklerin peygamberlerden üstün olduğu şeklindeki görüşünü destekleyen nakli ve akli deliller ileri sürmüştür. Özellikle Kuran'da Meleklerin üstünlüğüne işaret ettiğini düşündükleri ayetler şunlardır:

*“De ki: ‘Ben size, Allah'ın hazineleri yanındadır, demiyorum. Gaybı da bilmem. Size 'Ben meleğim' de demiyorum. Ben sadece bana vahyedilene uyuyorum.”*¹¹

*“Derken şeytan, onların, kendilerinden gizlenmiş olan çirkin yerlerini kendilerine göstermek için onlara fısıldadı: ‘Rabbimiz, başka bir sebepten dolayı değil, sırf ikiniz de birer melek, ya da ebedi kalıcılardan olursunuz diye sizi şu ağaçtan men'etti’ dedi.”*¹²

*“Onu, müthiş kuvvetleri olan biri (melek) öğretti”*¹³

*“Göklerde ve yerde olan bütün varlıklar O'nundur. Katında olanlar O'na kulluk etmekten ne çekinirler, ne de yorulurlar.”*¹⁴

Mutezile âlimleri bu ayetlerde meleklerin üstünlüğünün vurgulandığını ifade etmektedirler. Ayette Peygamber'e atfen ifade edilen, *“ben meleğim de demiyorum”* ifadesi bunu göstermektedir ve bu ayet Mutezile'ye göre tevazu ifade etmektedir. Müşriklerin Hz. Peygam-

⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-mel' ve'l-ehva ve'n-nihal*, V, 125. Bu görüşleri aktaran İbn Hazm bu tür yaklaşımların küfür olduğunu söyler. Ancak İbn Hazm'ın Bakillanî'ye nispet ettiği bu görüşü ulaşabildiğimiz kadarıyla onun eserlerinde rastlayamadık.

⁸ Taftazânî, *Şerhu'l-akâid*, trc. Süleyman Uludağ, s. 364.

⁹ Pezdevî, *Ehl-i sünnet akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, s. 293.

¹⁰ İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 126.

¹¹ En'am 6/50.

¹² A'raf 7/20.

¹³ Necm 53/5.

¹⁴ Enbiya 21/19.

ber'den talep ettikleri şeyler konusunda o, “*gaybı bilmediğini ve Allah'ın hazinelerinin yanında olmadığını*” ifade etmesi ise meleklerin bu özelliklere sahip olduğunu göstermektedir. Bu tür özellikleri bulanlar, bunlara sahip olmayanlardan üstün olmayı gerekli kılar. Aynı şekilde Allah'ın Hz. Âdem'i ve eşi Havva'yı ağaca yaklaşımdan yasaklamasının (Araf 7/20) sebebi onların melek ya da ebedi kalıcılardan olmalarıyla ilişkilendirmesi de Allah katında meleklerin peygamberlerden üstün olduğuna delalet eder. Mutezile bu nakli delillerin onların üstünlüklerine delalet ettiklerini düşünürler.¹⁵ Aynı düşünceyi paylaşan İbn Hazm da Âdem'in (a.s.) meleklerin üstün olduğunu ilgili ayete atıfla delillendirir. Eğer Âdem (a.s.), meleklerin kendisinden üstün olduğunu yakinen bilmemiş olsaydı ve melek olmayı arzu etmeseydi, Allah'ın kendisine yasaklamış olduğu ağacın meyvesinden yemeyi kabul etmezdi.¹⁶

İlgili ayette geçen “*Ben meleğim' de demiyorum*” ifadesi, İcî'ye göre tevazu sadedinde değildir. Zira “*ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, yapmakta oldukları fenalıklar yüzünden onlara azap dokunacaktır*” (En'am 6/49) ayeti, müşriklerin alaylı bir tarzda Hz. Peygamber'den azabı hemen talep etmeleri üzerine nazil olmuştur. Yani Allah katından azabı indirmek, peygamber için söz konusu değildir ve azabın ne zaman ineceğini de bilmez. Melek de değildir ki, azabı indirmeye gücü olsun. “*Rabbimiz, başka bir sebepten dolayı değil, sırf ikiniz de birer melek, ya da ebedî kalıcılardan olursunuz diye sizi şu ağaçtan men'etti.*” (Araf 7/20) ayetinde vurgulanmak istenen şey ise şudur: Âdem ile Havva meleklerin çok güzel oldukları ve muazzam bir yaratılışa sahip bulduklarını gördüler ve benzer şekilde olmayı arzu ettiler. Fazilet ve kemalin böyle olduğu hayaline kapıldılar. Yoksa ayette onların melek olmaları kemalin ifadesi olarak sunulmamaktadır.¹⁷

Meleklerin peygamberlerin öğretmenleri konumunda oldukları iddiasını da değerlendiren el-İcî, onların muallim değil tebliğci (iltici) olduklarını söylemektedir. “*Onu, müthiş kuvvetleri olan biri (melek) öğretti*” ayetinde geçen “*öğretti*” ifadesi, tebliğ etme anlamına gelmektedir.¹⁸

Mutezile ve İslam filozofları benzer akli delillerden hareket etmişlerdir. Genelde hareket noktaları onların mahiyetleriyle ilgilidir. Melekler nitelik açısından peygamberlerden farklı oldukları için üstünlükleri söz konusudur. Onlar manevi cevherlerden meydana gelmektedir. İnsan ise maddi bir surettedir. Manevi olanın maddi olana

¹⁵ Abdülkahir el-Bağdadi, *Usulu'd-din*, s. 295–296.

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, V, 131.

¹⁷ el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 369; Cürcânî, *Şerhu'l-mevâkıf*, s. 577–578.

¹⁸ el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 370.

üstünlüğü söz konusudur. Melekler soyut ruhani varlıklardır ve ulvi suretlerle ilişkilidirler. Bu yapıda olan melekler insanın ilişkili olduğu şehvet, gazap ve benzeri nefsanî duygulardan soyutlanmıştır. Ruhani olan varlıklar depremler ve su çekilmeleri gibi zor olan meşakkatli işleri yapabilme gücüne sahiptirler. Cismani varlıklar ise buna güç yetiremezler. Ruhani varlıklar önceki asırlarda olanları, geçmiş, geleceği ve her türlü gaybı bilir. Onların bilgileri fitri, fiili ve külli bilgidir. Cismani varlıklar ise bunlardan mahrumdurlar.¹⁹ Bu akli delillerden hareket eden Mutezile, meleklerin peygamberlerden üstün olduklarını savunmaktadır. Bu delillerin tümünün felsefi esaslara ve prensiplere bağlı olduğunu kaydeden el-İcî, kendilerinin bu tür prensipleri kabul etmediklerini söyleyerek bu akli delillerin temelsiz olduğunu iddia eder.²⁰

Aslında meleklerin peygamberlerden üstün olduğunu savunanlar “*Mesih de, gözde melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler*” (Nisa 4/172) ayetinden hareketle bunu meleklerin peygamberden üstün olduğuna delil getirmektedirler. Zira burada, meleğin İsa'ya üstünlüğünden bahsedilmekte olduğunu ifade ederler. Ancak burada anlatılmak istenen ne meleklerin peygamberlere üstünlüğü ne peygamberlerin meleklerle üstünlüğüdür. Bu ayetin geçtiği yerdeki ayetlerin bağlamı dikkate alındığında aslında inanç noktasındaki aşırıya gitme düşüncesinin eleştirisi vardır. İlgili bağlamda ayet okunduğunda bu durum gözlenmektedir:

*Ey ehli kitap, Dininizde taşkınlık etmeyin. Allah hakkında ancak gerçeği söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih, Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve kendinden bir ruhtur. Allah'a ve peygamberlerine inanın, "üçtür" demeyin, vazgeçin, bu hayrınızadır. Allah ancak bir tek Tanrı'dır, çocuğu olmaktan münezzehdir, göklerde olanlar da yerde olanlar da O'nundur. Vekil olarak Allah yeter. Mesih de, gözde melekler de Allah'a kul olmaktan asla çekinmezler. Kim O'na kulluktan çekinir ve büyüklük taslarsa, bilsin ki, O, hepsini huzuruna toplayacaktır.*²¹

Burada Hıristiyanların peygamberlerini aşırı yüceltmeleri sonunda onda uluhiyet bulunduğu derecesine vardırmış olmaları düşüncesi mevcuttur. Cürcanî (ö. 816/1413) ayeti, bu bağlamda yorumlarken meseleyi gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Hıristiyanlar, Hz. İsa'yı aşırı bir şekilde yüceltmişlerdir. Bu durum onların Hz. İsa'nın mucizelerini görmelerinden kaynaklanmaktadır. Onun ölüleri dirilttiğini ve babasız dünyaya geldiğini bildikleri için

¹⁹ er-Râzî, *Muhassalu efkari'l-müteahhirîn ve'l-müteahhirîn*, s. 322-324; el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 368.

²⁰ el-İcî, a.y.

²¹ Nisa 4/171-172.

bu onların aşırı yüceltmeci bir tavra sahip olmalarına sebep olmuştur. Buradan hareketle onu Allah'ın kulu olmaktan çıkarıp, onda ulûhiyetin bulunduğunu iddia etmişlerdir. Allah bu ayette meleklerin de onun yaptığını yapabileceğini, hatta daha fazlasını yapabileceğini ifade etmektedir. Melekler de ana ve baları olmayan varlıklardır. Ancak onların böyle bir yaratılıştaki olmaları, kul olmalarını engellememiş ve onlar da kulluktan geri durmamışlardır. Ve asla ilahlık iddia etmelerine yol açmamıştır.²² O halde Hz. Peygamber'in peygamberlik özelliklerini de dikkate alarak onun kul peygamber olmasını önemsemek ve zımnen dahi olsa aşırı bir şekilde yüceltme anlayışından kaçınmak gerekir.

Konuyla ilgili detaylı açıklamalar yapan Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) bu konuda eserlerinde iki farklı görüşe sahip olduğunu görmekteyiz. Ancak hâkim olan kanaati meleklerin peygamberlerden üstün olduğu şeklindedir. Zira ona göre Kur'an'da buna açıkça işaret edilmektedir. Allah Teala yaratıklarına azametini kabul ettirmeyi murad ettiğinde bütün varlıklara şöyle seslenmiştir: "O, göklerin, yerlerin ve ikisi arasında olanların Rabbidir. O, önünde kimsenin konuşmayacağı Rahman olan Allah'tır."²³ Bu ayetin devamında da bu vurguyu kuvvetlendirmek üzere şu beyan vardır: "Cebrail ve meleklerin saf halinde durdukları gün, Rahman olan Allah'ın izni olmadan kimse konuşamayacaktır. Konuştuğu zaman da doğruyu söyleyecektir."²⁴ Eğer melekler derece bakımından yaratıkların en üstünde bulunan varlık olmasaydı, ayette belirtilen sıralamanın doğru olmadığı söz konusu olurdu ki, böyle bir şey düşünülemez. Yine bir başka ayette bu tertibe vurgu yapılmaktadır.

*Peygamber ve inananlar, ona Rabbinden indirilene inandı. Hepsi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandı. "Peygamberleri arasından hiçbirini ayırt etmeyiz, işittik, itaat ettik, Rabbimiz! Affını dileriz, dönüş Sanadır" dediler.*²⁵

Fahreddin er-Râzî'ye göre burada belirtilen sıralama, doğru olan sıralamadır. Çünkü varlığın en şerefli olanı yaratıcı varlık olan Allah'tır. Sonra onu derece itibarıyla melekler takip eder. Melek kitabı Allah'tan alır ve peygambere iletir. Bu durumda Kuran'da sıralama Allah, melek, kitap ve resul şeklindedir. Bu da mutlak anlamda meleklerin beşerden üstün olduğunu göstermektedir.²⁶

Fahreddin er-Râzî bu nakli delillerin yanı sıra akli deliller de öne sürmektedir ki, onun bu akli delilleri, Mutezile adına nakledilen ve

²² Cürcânî, *Şerhu'l-mevakif*, s. 578.

²³ Nebe 78/37.

²⁴ Nebe 78/38.

²⁵ Bakara 2/285.

²⁶ er-Râzî, *Mealimu usulu'd-din*, s. 101.

felsefi esaslara bağı olduğu gerekçesiyle eleştirilen delillerle paralellik arz etmektedir. Meleklerin yapısından hareket eden bu akıl yürütme biçimi, Meleklerin soyut ruhani varlıklar olduğu ve insanın ilişkili olduğu şehvet, gazap ve benzeri nefsanî duygulardan soyutlanmış olduğu esasına dayanmaktadır. Fahreddin er-Râzî “*yiyecekleri Allah’ı tesbih, içecekleri tehlik (la ilahe illallah), yoldaşları Allah’ı zikretmek ve sevinçleri Allah’a ibadet etmek*” olan meleklerin şehvet ve gazap niteliğine sahip beşerle mukayesesinin mümkün olmadığına hükmeder.²⁷

Râzî, melekler ile beşer arasındaki mukayeseyi yaparken, burada onların beşerden üstün olduklarını vurgulamaktadır. Yukarıda temas etmiş olduğumuz delilinde sıralamayı melek, kitap, peygamber ve insan şeklinde ortaya koymaktadır. Bu da ona göre meleklerin peygamberlerden üstün olduğunu gösterir. Fakat eserlerinden anladığımız kadarıyla onun farklı iki kanaat taşıdığını yukarıda belirtmiştik. *Mealimu usuli’-d-din* eserinde görüşleri bu şekilde olmakla birlikte, *Muhassal* isimli eserinde peygamberlerin meleklerden üstün olduklarını söylemektedir. Buna delil olarak da “*Allah Âdem’i seçti*”²⁸ ayetini delil getirmektedir. Ona göre bu ayet ister umumi anlamda ele alınsın isterse de “*Ben sizi bütün âlemlere üstün kıldım*”²⁹ ayetinde belirtildiği gibi Âdem (a.s) zamanındaki âlemler anlamında kullanılabilir, peygamberlerin meleklerden üstün olduklarına delalet eder.³⁰

Râzî *el-Metalibu’l-âliye* eserinde ise Peygamberlerin meleklerden üstün olduğunu iddia edenlerin akli ve nakli dayanaklarını aktarmak suretiyle onları eleştirir. Bu aktarıma göre onlar şu nakli ve delillere dayanmışlardır:

1. Âdem kıssasında ifade edilen hususlar:

a. Meleklerin Âdem’e secde etmekle emredilmiş olması: Âdem kıssasında onun yaratılışından bahsedilirken Cenab-ı Hakk’ın bütün meleklerle Âdem’e secde etmelerini emretmiştir.³¹ Burada akla gelen ilk şey, secde edenin secde edilenden daha aşağı derecede bulunmasıdır. Bunun aksini düşünmek hikmete aykırıdır. Buradaki secdenin, yöneliş (inşa) secdesi olup tazim secdesi olmadığını söylemek de doğru değildir. Zira İblis secde etmekten imtina ederken kendisinin ateşten, Âdem’in (a.s) ise topraktan yaratıldığını iddia etmiştir. Bu da yapılan secdenin tazim ve ikram secdesi olduğunu gösterir.

²⁷ er-Râzî, *Mealimu usulu’-d-din*, s. 102.

²⁸ Al-i İmran 3/23.

²⁹ Bakara 2/122.

³⁰ er-Râzî, *Muhassal*, s. 322-323.

³¹ “Ve o zaman meleklerle: “Âdem’e secde edin!” dedik” Bakara 2/34.

b. İkinci bir delil ise Allah'ın bütün isimleri Âdem'e öğretmekle onun bilgili kılınması hususudur.³² Bilen bilmeyenden üstündür. Çünkü bilen ile bilmeyenlerin bir olamayacakları Kur'an'ın bir esasıdır.³³

c. Allah'ın Âdem ve diğer peygamberleri seçip âlemlere tercih etmesidir. "Allah Âdem'i, Nuh'u, İbrahim oğullarını ve İmran oğullarını bütün âlemlere seçip göndermiştir"³⁴ buyrulmaktadır. Âlem, Allah'ın dışındakileri her şeyi kapsadığına göre buna melekler de dâhildir ve bu takdirde peygamberler her şeyden üstündür.³⁵

d. Allah Âdem'i kendisine halife seçmiştir. Bu da onun üstünlüğünü göstermektedir.³⁶

2. İnsanın ibadetteki durumu:

a. Akli olarak da insanın şehvet ve gazap türü birtakım nefsi ve beşeri engellerle donatılmış bir varlık olması hususudur. İnsan böyle bir yapıda olmasına rağmen, bu engelleri aşarak ibadet ve kullukta bulunması onu meleklerden daha faziletli kılmaktadır. Çünkü Nebi (a.s) "amellerin en faziletlisi en meşakkatli olanıdır" buyurmuştur.³⁷

b. Melek ve insan arasındaki kategorik ayırım: İnsan melek ile hayvan arasında bir yapıdadır. Akli olması sebebiyle meleklerden bir payı var, tabiatı dolayısıyla hayvandan bir payı vardır. Buna göre tabiatı aklına galebe eden kimse hayvanlardan daha kötü olur. Akli, tabiatına galebe eden kimse de meleklerden daha ileri bir seviyede olur.³⁸ Bu çıkarsamaya göre akli, dünyaya ait tabiatına galebe eden peygamberler, bütün meleklerden daha üstündür.

İlgili kaynaklarda peygamberlerin meleklerden daha üstün olduğunu ispat etmeye yönelik ileri sürülen bu delilleri nakleden Fahreddin er-Râzî, onları eleştirir ve meleklerin peygamberlerden üstün olduklarını ortaya koymaya çalışır. Âdem kıssasında meleklerin ona secde etmekle emredilmesi hususundan böyle genel bir hüküm çıkarmak doğru değildir. Çünkü Kur'an'ın böyle genel hükümlerinin yine Kur'an'la sınırlandırıldığı icma ile kabul edilen bir husustur. Meleklerin sadece Allah'a secde ettikleri "Doğrusu Rabbinin katında olanlar, O'na kulluk etmekten büyüklenmezler, O'nu tenzih ederler ve

³² "Ve Âdem'e isimlerin hepsini öğretti, sonra onları meleklerle gösterip: "Haydi davanızda sadıksanız bana şunları isimleriyle haber verin." dedi." Bakara 2/31.

³³ el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 367-368.

³⁴ Al-i İmran 3/32.

³⁵ es-Semerkandî, *es-Sehâifu'l-ilahiyye*, s. 437; er-Râzî, *el-Metalibu'l-âliye*, VII, 407.

³⁶ Fahreddin er-Râzî, *el-Metalibu'l-âliye*, VII, 407.

³⁷ er-Râzî, *el-Metalibu'l-âliye*, VII, 406; el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 368.

³⁸ er-Râzî, *el-Metalibu'l-âliye*, VII, 407; el-İcî, *el-Mevâkıf*, s. 368; es-Semerkandî, *es-Sehâifu'l-ilahiyye*, s. 436.

*yalnız O'na secde ederler*³⁹ ayetiyle bildirilmektedir. “*Yalnız O'na secde ederler*” hükmü bu sınırlamayı ifade eder.

Allah'ın Âdem'i halife seçmesi, onun yeryüzü halifesi olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla gökyüzünün yetkilendirilmiş varlıklarından olan meleklerden üstün olduklarını ifade etmez. Çünkü gökler, yeryüzüne göre yok hükmündedir. Âdem'in meleklerden bilgili olması ise yeryüzü meleklerine nispetle üstünlüğü ifade eder. Allah'ın Âdem'i âlemlere üstün kılarak seçmesinde vurgulanan âlemler ifadesi, yeryüzünü ifade eder. Akli olarak öne sürülen delil olan insanların şehvet ve gazap sahibi olması ve bu sebeple ibadetlerde zorluğun ortaya çıkması ise Râzî'ye göre isabetli değildir. Çünkü bir konudaki zorluk üstünlük vesilesi olamaz. Mesela, fırıncılık ve terzilik zor ve sıkıntılı bir meslek olmasına rağmen, bunların sultanlardan veya yöneticilerden üstün olmasını gerektirmez.⁴⁰

Görüldüğü gibi burada ileri sürülen akli ve nakli delillerin birbirlerine tercih edilebilecek yanları olmakla birlikte mutlak anlam bir tarafın görüşünü açıkça ortaya koyacak nitelikte değildir. Aslında Râzî'nin de ifade ettiği gibi, varlık alanı farklı, mahiyetleri birbirinin aynı olmayan varlıkların böyle bir mukayeseye konu edilmesi yersizdir. Her iki görüşün de ileri sürmüştüğü ayetlerin bağlamı, meleklerin ya da peygamberlerin üstünlüklerine dair yorum yapmaya yönelik olmadığı açıktır.

B. Peygamberler Arasındaki Üstünlük ve Hz. Muhammed'in Üstünlüğü

Peygamberler arasında bir mukayeseye yönelik olarak yapılan üstünlük ve fazilet değerlendirmesi doğrudan inançla alakalı bir konu olmamasının yanında, özü itibarıyla de bu hususun Kur'an'da bir problem olarak vurgulanmadığı ve söz konusu edilen açıdan işaret edilmediği halde, tarihsel ve kültürel konteksin ortaya çıkardığı, sosyo-kültürel bağlamın tetiklediği bir olgudur. Bu itibarla tarihi şartlar içerisinde salt spekülâtif bir yaklaşımdan hareketle irdelenmiş bir konu değildir. Elbette konunun günümüz ortamında bazı yönleriyle spekülâfif kaldığı söylenebilirse de dinlerin ve özellikle de bu dinlerin tebliğcisi durumundaki peygamberlerin özelliklerinden hareketle dinler arasında yapılan tartışmalar, meselenin pratikten mahrum olduğu söylenemez. Bu bağlamda “*Hz. Muhammed, diğer tüm peygamberlerden üstündür*” önermesi, bir açıdan tarihi bağlamda karşı düşüncelerin varlığına ve bu karşı düşüncelerin, yani önermede ifade edilen hükmün tersi bir anlayışın müslümanlar arasında yayılmaya çalışıldığı duruma işaret eder.

³⁹ Araf 8/206.

⁴⁰ er-Râzî, *el-Metalibu'l-âliye*, VII, 407-408.

Kur'an'ı Kerim'in peygamberler ve peygamberlik hakkındaki temel ilkesi, aralarında bir ayırım yapmadan hepsine iman etme şeklindedir. Zira Kur'an'da böyle bir yaklaşım açıkça küfür olarak nitelendirilmiştir:

*Allah'ı ve peygamberlerini inkâr edenler ve Allah ile peygamberlerinin arasını ayırmak isteyip bir kısmına inanırız, bir kısmına inanmayız diyenler yok mu? İşte kâfirler gerçekten bunlardır.*⁴¹

Bu ayette vurgulanan husus, Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Peygamber'in peygamber olması gerçeğini reddetmeleri ve bunun sonunda küfre düşmeleridir Allah'a ve kendilerine gönderilen peygamberlere inanmak kurtuluşa ermeleri ve ahiret yurdunda cennet nimetlerine kavuşmaları için yeterli değildir.⁴² Onlara yapılan bu ikazın arkasında yatan düşüncenin müslümanlarca benimsenmesi mümkün değildir.

İslam inancına göre bütün peygamberlerin hedefi, insanların mutluluğunu sağlamak ve onları yanlış inanç biçimlerinden kurtararak doğru yola iletmektir. Bu itibarla da birini reddetmek hepsini reddetmektir. Allah'ın insanlara göndermiş olduğu bütün peygamberler Müslümanların peygamberleridir. Bunlar arasında yapılan aşırı mukayeseler "onların sıfatlarını değil zatlarını öne çıkarmaya"⁴³ çalışmaktır.

Kur'an'ın bu ayırım yapmama gerçeği yanında, sunmuş olduğu başka bir gerçek daha vardır. O da Yüce Allah'ın bir kısım peygamberli diğerlerinden daha üstün kılmasıdır. Dolayısıyla peygamberler arasında fazilet açısından farklılığın bulunduğu hususu Kur'an'ın altını çizmiş olduğu bir düşüncedir. Fakat aralarında böyle bir farklılığın bulunması, kendisinden daha faziletli olunan peygamberlerin birtakım faziletlerle ve özelliklerle donatılmış olmalarına eksiklik getirmez. Birinin diğerinden daha faziletli olması, diğerinin faziletinin eksikliğine bağlı değildir. Çünkü fazilet derecesinin seviyesi, bir eksiklik işareti değildir. Konuya dayanak olan ilgili ayet şöyledir:

*İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık. Onlardan Allah'ın kendilerine hitap ettiği, derecelerle yükselttikleri vardır. Meryem oğlu İsa'ya belgeler verdik, onu Ruhül Kudüs'le destekledik. Allah dileseydi, belgeler kendilerine geldikten sonra, peygamberlerin ardından birbirlerini öldürmezlerdi. Fakat ayrılığa düştüler, kimi inandı, kimi inkâr etti. Allah dileseydi birbirlerini öldürmezlerdi, lakin Allah istediğini yapar.*⁴⁴

⁴¹ Nisa 4/150.

⁴² Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'an*, VI, 45-46; er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, III, 498.

⁴³ Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, s. 115.

⁴⁴ Bakara 2/253.

Hadislerde geçen “ey yaratıkların en hayırlısı” denildiğinde “o İbrahim (a.s.)’dır”⁴⁵, “beni Musa’ya üstün tutmayınız”⁴⁶, “peygamberler arasında ayırım yapmayınız”, “hiç kimse Yunus b. Metta’dan hayırlıyım demesin” şeklinde ikazlar nasıl anlaşılması gerekir? Bu konuda şu değerlendirme yapılmaktadır:

a. Bu beyanlar Hz. Peygamber’e “kendisinin öncekilerin ve sonrakilerin hayırlısı olduğu” bildirilmeden önce yapılmıştır veya Hz. Peygamber bu ve benzeri ifadeleri “*peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık*” (Bakara 2/253) ayetinin vahyedilişinden önce söylemiştir. Bir anlamda bunlarda geçen hükümler ortadan kaldırılmıştır.

b. Bunlar tevazu ve edep sadedinde söylenmiş hususlardır. Hz. İbrahim’i kendine tercih etmesiyle ilgili olarak ifade edilen “insanların en hayırlısı” ifadesi, onun dostluğuna saygı göstermek için söylenmiş olabilir veya fazilet bakımından daha aşağı derecede bulunan kimseye bir eksiklik ve saygısızlık yapılmamasına yönelik olabilir.

c. Peygamberler arasında yapılacak böyle bir mukayese düşmanlığa ve fitneye sebep olabilirdi. Bunu engellemeye yönelik olabilir.⁴⁷ Hz. Peygamber’in şahsına ve özelliklerine yönelik yapılması muhtemel aşırılıkların önlenmesi ve peygamberler vesile kılınmak suretiyle olası düşmanlıkların önüne geçmek için olduğu anlaşılma şeklinde anlaşılmalıdır.⁴⁸

Mutezile düşünürlerinden Kadı Abdülcebbar (ö. 415/1025) peygamberler arsında fazilet açısından farklılığın bulunduğuyla ilişkin peygamberlerin günah işleme imkânından hareketle yaklaşır. Peygamberliklerin günahattan korunmuş olmalarından hareketle peygamberler arasında bir üstünlüğün söz konusu olacağını belirtir. Peygamberlikle ilgili olarak onların ismeti meselesini irdelerken, onların büyük günah işlemekten korunmuş olduklarını söyler. Peygamber olan kimsenin, kendisinden uzaklaştırma ve nefreti gerektirmeyecek küçük günahlardan (hatalar) korunmuş olmasının zorunlu olmadığını belirtir. Çünkü bu onu peygamberlikten alıkoyan bir delil değildir. Bu türden olan hususlar ancak sevabı azaltır. Ve bunlar nafileleri çoğaltmayı terk etme ve fazilet konusunda daha aşağı bir dereceye sebep olma konumunda olan şeylerdir. Kadı Abdülcebbar bu sebepten dolayı peygamberler arasında fazilet açısından farklılığın olabileceğini düşünür. Bu anlamda bazı peygamberler diğerlerden üstündür. Eğer onların hiçbirinden ufak tefek hiç bir hata sadır olmaması

⁴⁵ *Darimi*, Sünnet, 18; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 178, 184.

⁴⁶ *Buhari*, Husumat, 1; *Müslim Fedail*, 160.

⁴⁷ Taftazânî, *Şerhu’l-mekasid*, V, 47; es-Seffârîni, *Levâmiü’l-envârî’l-behiyye ve sevâdiü’l-esrâri’l-eseriyye*, II, 298.

⁴⁸ Reid Rıza, *Muhammedi Vahiy*, s. 202.

doğru olsaydı, fazilet konusunda dereceleri de aynı olması gerekirdi.
49

Hız. Peygamber'in diğer peygamberlere üstünlüğünü onun "*kul peygamber*" olma özelliğine bağlayan İbn Teymiyye, Kur'an-ı Kerim'de müminlerin derecelerini ifade eden "Sabikûn" ve "Ashab-ı yemin" şeklindeki ayırımı peygamberlere de uygular. Cennete girecek mutlu insanlar ve Allah'a verdikleri sözde sadık olan ashab-ı yemin ve Allah'ı tama olarak sevip nafilelerle Allah'a yaklaşmaya çalışan kişiler olan Sabikûn⁵⁰ ahiretteki duruma işaret eder. Sabikûn, Ashab-ı yeminden derece bakımından daha öndedir. Peygamberlerde de bu şekilde bir derece farkı vardır. Melik peygamber, "Allah'ın kendisine farz kıldıklarını yapan ve yasakladıklarını terk eden, velayet ve mal konusunda tasarrufla bulunma yetkileriyle donatılmış peygamberlerdir." Kul peygamber ise "Mal ve mülkten ancak Allah'ın emriyle verebilen, dilediğine verip dilemediğine yasaklama yetkisi olmayan ve tüm yaptıkları ibadet olan peygamberlerdir." Kul peygamber, melik peygamberden daha üstündür. Buna göre Hz. Muhammed, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa peygamberler Hz. Yusuf, Hz. Davud ve Hz. Süleyman peygamberlerden üstündür.⁵¹

Yüce Allah Kur'an'da bütün peygamberli övgüye değer niteliklerle dile getirmiştir. İmanın gereği onlar arasında iman noktasında bir ayırımı gitmemektir. Peygamberlerden bir kısmının diğer kısmına üstün tutulduğunu belirten ayet bu kapsamda değerlendirilmez

İman açısından durum bu olmakla beraber Hz. Peygamber'in diğer tüm peygamberlerden üstün olduğu ayetlerin vurgulamış olduğu bir gerçektir. Kura'nda buna işaret edilmektedir. "*bunlar, Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların hidayetine uy.*"⁵² Burada peygamberin onların hidayetine uyması, aksi takdirde emre itaatsizlik olacağı ve uyanın uyulandan daha faziletli olduğu sunucuna götürmez. Çünkü Resul-i Ekrem onlarına yoluna uymakla her birinde bulunan farklı özellikleri kendisinde toplamıştır. Bu onların yoluna uyma demektir. O halde her birinde ayrı ayrı bulunan bu güzel özelliklerin toplanmış bulunduğu Hz. Muhammed (a.s) onların en faziletlisi olmaktadır.⁵³

⁴⁹ Kadı Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, XV, 280.

⁵⁰ Bk. Vakıa 56/1-14; Mutaffifin 83/7-28; Furkan 25/92-93.

⁵¹ İbn Teymiyye, *el-Furkan beyne evliyai'r-Rahman ve evliyai's-şeytan*, s. 92, 99, 101, 102. Bir hadiste ifade edildiğine göre, Allah Muhammed'e (a.s.) bir göndermiş ve Allah'ın kendisini melik peygamber olmakla kul peygamber olma arasında serbest bırakmış, Hz. Muhammed de Cebrail'in ikazı üzerine kul peygamber olmayı seçmiştir. Bk. Ahmed b. Müsned, II, 231.

⁵² En'am 6/90.

⁵³ er-Râzi, *Mealimu usuli'd-din*, s. 103.

“İşte bu peygamberlerden bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık. Onlardan Allah'ın kendilerine hitap ettiği, derecelerle yükselttikleri vardır. Meryem oğlu İsa'ya belgeler verdik, onu Ruhül Kudüs'le destekledik”⁵⁴ ayetinde dikkat çekilen peygamberlerden biri Allah'ın kendisiyle konuştuğu Musa (a.s.)'dır. Devam eden kısımda “bazılarını derecelerle yükselttik” ifadesinden Hz. Muhammed (a.s.) anlaşılmalıdır. Çünkü ona verilen hiçbir özellik diğerlerine verilmemiştir. Bunların da en önemlisi, bütün zamanlar boyunca devam edecek olan Kur'an'dır. Hz. Peygamber'in adının burada açıkça söz konusu edilmemesi ise ayetin bizzat Hz. Peygamber'e inşiyle irtibatlı olmasıdır. Ayrıca onun faziletini ve değerini göstermesi bakımından muhataplarınca karıştırılması söz konusu olmayan bir özellikte olmasıdır. Dolayısıyla ismin zikredilmemesi, onun biliniyor oluşundan kaynaklanmaktadır. Burada zikredilmeyen başka peygamberler de vardır. Hz. Musa ve Hz. İsa'nın isimleriyle konu edilmesi, onlara diğerlerinden ayrı bir özellik verilmesindedir. Hz. Muhammed (a.s.) ise başka peygamberlere verilmeyen Kur'an mucizesine sahip olduğuna göre, adı zikredilmeksizin derece bakımından hepsinden üstün olduğu ifade edilmiştir.⁵⁵

Ayetin üslubu ve bağlamı da burada ifade edilenin Hz. Muhammed (a.s.) olduğunu göstermektedir. Bu, hem onun ümmetinin, hem şahsının hem de dinin derecesini göstermektedir. Bu ayetin öncesinde, özde bir olmakla birlikte önceki peygamberler dönemindeki ihtilaflara ve savaşlarına atıf yapılmaktadır. Bunlar Hz. Peygamber'e bildirilmek suretiyle dikkat çekilmektedir. Peygamberlerin derecelerini gösteren bu ayette, Hz. İsa'nın adıyla anılması ve Hz. Musa'nın bir özelliğine işaret etmek suretiyle anılması Kur'an'ın üslubunun bir gereğidir. Hz. Peygamber'e yapılan hitapta diğerlerinin adıyla zikredilmesi ise tabiidir. Yine ayette “Onlardan Allah'ın kendilerine hitap ettiği, derecelerle yükselttikleri vardır. Meryem oğlu İsa'ya belgeler verdik” (Bakara 2/253) derecelerle yükselttilen kısmın Hz. İsa ile Hz. Musa arasında ifade edilmesi, Hz. Muhammed'in dininin ve ümmetinin orta bir ümmet olduğuna işaret etmektedir.⁵⁶ Peygamberlerin dereceleri ve fazileti ile ilgili olarak Hz. Peygamber'e yapılan hitap, onun geçmiş peygamberlerin durumunu anlaması ve bu bağlamda kendinin bunlar arasındaki konumunu değerlendirerek peygamberlik vazifesini yerine getirmesini ortaya koymaktadır.⁵⁷

Konuyla ilgili diğer bir yaklaşım, Hz. Peygamber'in zatına yönelik olarak yapılan değerlendirmelerden hareketle de onun diğer peygam-

⁵⁴ Bakara 2/253.

⁵⁵ ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve uyunu'l-ekâvil fi vücuhî't-te'vil*, I, 382-383.

⁵⁶ Reşid Rıza, *el-Menar*, III, 5.

⁵⁷ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 843.

berlerden üstün olduğu ispat edilmesidir. Matürîdî kelam sisteminin önemli şahsiyetlerinden biri olan Ebu'l-Mu'în en-Nesefî (ö. 508/115) Hz. Muhammed'in özelliklerini sayarken onun şahsına yönelik üstünlüğünü, peygamber olarak seçilmesinin gerekçesi olarak sunar. O bunu şöyle bir örnekle açıklar:

Bir kimse bir yere elçi göndermek istediğinde, bu iş için arkadaşlarından en uygun olanını seçmesi hikmetin gereğidir. Yüce Allah peygamberlik gibi yüce bir görevi takdir ettiğinde, cahil ve kötü olanlardan birini değil, kulları arasından akıl, anlayış, iyilik ve bütün durumlar açısından faziletli olan bir cinsi seçmiştir. Çünkü bu kimse, vahyin kaynağı ve meleklerin kendisine gidip geleceği bir konumda bulunacaktır. Bundan dolayıdır ki, "Allah, peygamberliğini vereceği kimseyi daha iyi bilir"⁵⁸ buyurmuştur. Bu özellik peygamberimizde, diğer peygamberlerden bulunandan daha ileri bir derecede bulunmaktadır.⁵⁹

Nesefî'nin bu yaklaşımında vurgulamış olduğu husus, esas itibariye bütün peygamberler için geçerli olan bir durumdur. Buradan hareketle bir üstünlük mukayesesine gitmek, Hz. Peygamber'i, onun kendisine yönelik olarak yapmış olduğu uyarılara aykırı yorumlama tezahürlerindedir. Aslında en fazla kelâmcıların hassasiyet göstermesi gereken bu konuda-diğer disiplinlere nispetle daha mutedil yaklaşımlar içinde olduğu söylenebilirse de- Hz. Peygamber'in zatını ve mucizelerini öne çıkarmak suretiyle onun nübüvvetine bir şeyler katmak mümkün değildir.

Hz. Peygamberin mucizeleri ve zatının diğer peygamberlerle mukayesesinin yanında, Hz. Muhammed'in (a.s.) insanlığa sunmuş olduğu mesaj ve bu mesajın insanlarda uyandırmış olduğu derinlikten hareketle onun önemine dikkat çekilmiştir ve bunun önemine de vurgu yapılmıştır. Fahreddin er-Râzî de Hz. Peygamber'in bu tür özelliğinden hareketle konuyu açıklamıştır. O, öncelikle peygamberlerin temel amacının insanların ruhlarını tedavi etmek olduğunu vurgulayarak işe başlar. Peygamberler, Allah'tan almış oldukları mesajlarla onları, Allah'tan başkalarıyla meşgul olmaktan Allah'a ibadet etmeye ve onun meşgul olmaya sevk ederek bir anlamda onları psikolojik açıdan tedavi etmişlerdir. İşte peygamberliğin temel anlamı budur. Beşeri bu şekilde olgunluğa en iyi bir şekilde götüren kimse ise en üstün olan kimsedir. Geçmiş peygamberlere bakıldığında Hz. Musa'nın getirmiş olduğu esaslar, yani onun daveti İsrailoğullarıyla sınırlı kaldığını görürüz. Hz. İsa'nın çağrısının insanlar, çok az etkisi olmuştur. Nitekim Hıristiyanların üzerinde bulunduğu teslis inancı, yani baba, oğul ve ruhu'l-kudüs, onun davet ettiği bir inanç biçimi değildir. Çünkü böyle bir inanç tevhide aykırı düşer. Tevhide aykırı

⁵⁸ En'am 6/124.

⁵⁹ en-Nesefî *Bahru'l-keîâm*, s. 223; *Tabsiratü'l edille*, II, 104.

bir inancın peygamberler tarafından sunulması imkânsızdır. Çünkü böyle bir inanç en cahil olanlara bile layık değildir. O halde İsa'nın davetini bu anlamda etkisi olmamıştır.⁶⁰

Tüm peygamberlerin çağrısı gibi Hz. Peygamber'in çağrısı tevhide ve tenzihe yöneliktir. Fakat onun çağrısı kısa zamanda tüm gelişmiş bölgelere ulaşmıştır. Hz. Peygamber'in geldiği dönem ve bu dönemdeki inanç biçimleri göz önüne alındığında kısa sürede bu şekilde yaygınlık kazanmasının anlamı da ortaya çıkar. O dönemde insanlık yanlış birtakım inanışlar içinde yüzmekteydi. Putlara tapanlar taş ve odunlara ibadet etmekte idiler. Yahudiler aşırı bir teşbih düşüncesi içerisindeydi. Mecusiler düalist bir Tanrı anlayışına sahipti ve anne ve kız kardeşle evlenmeyi uygun gören çarpık bir uygulamayı benimsemişlerdi. Hıristiyanlar teslise inanıyor, Sabiler yıldızlara tapıyorlardı. Dünya inanç coğrafyası bu şekildeydi. Hz. Muhammed'in peygamber olarak görevlendirilişinden sonra bunların yanlış inanışları belirgin bir şekilde ortaya çıktı ve yanlış oldukları anlaşıldı. İnsanlık tevhit inancının aydınlığıyla ışıkmamaya başladı. İşte onun çağrısı hasta kalpleri tedavi etme, zulme düşmüş nefisleri iyileştirme noktasında diğer peygamberlerle mukayese edildiğinde çok daha mükemmeldir. O halde Hz. Muhammed (a.s.) tüm peygamberlerden üstündür.⁶¹

Bugün tevhide aykırı inanışlara sahip olanların, hatta teslisi esas alanların, bu inanışlarını tevhide uygun bir tarzda yorumlama ihtiyacı içinde olmaları da Hz. Muhammed'in (a.s.) çağrısının bir sonucu olarak anlaşılması gerekir. Zira tevhidin ortaya çıkması ve onun temel ve makul bir inanış olduğu bu sayede olmuştur. İslam'ın tevhit dini olmasının temel unsurlarından biri de, onun insanlar arasında gerek o zamana kadar gerekse daha sonra ortaya çıkacak anlayışlara cephe alması ve başka dinlerin tevhide aykırı düşen ulûhiyet anlayışlarını tashih etmesidir.⁶²

İslam düşünce tarihi içinde Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün olduğunu desteklemek için genelde başvurulan usul, onun mucizeleri ile diğer peygamberlerin mucizelerin mukayesesi şeklinde olmuştur. Her peygamberin mucizesine karşılık, Hz. Muhammed'in (a.s.) bir mucizesi örnek gösterilmiştir. Bununla ilgili olarak Beyhakî, İmam Şafii'den nakledilen böyle bir kıyaslama dikkatle sunar.

Buna göre Hz. Peygamber'e verilen mucizeler hiçbir peygambere verilmemiştir. İsa'ya ölülerini diriltme mucizesi verilmiş, buna karşılık Hz. Muhammed'e hurma kütüğünün inlemesi mucizesi verilmiştir.

⁶⁰ er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VIII, 121.

⁶¹ er-Râzî, *el-Metâlibu'l-âliye*, VIII, 122.

⁶² Bk. Bekir Topaloğlu, "Allah" mad., *DİA*, II, 477.

Hurma kütüğünün inlemesi ölüleri diriltmekten daha açık bir mucizedir. Musa'ya denizin yarılması mucizesi verilmiş, Hz. Peygamber'e ayın ikiye ayrılması mucizesi verilmiştir. Ayın ikiye yarılması bundan çok daha harikulade bir olaydır. Çünkü bu semavî bir ayettir. Taşlardan suyun fişkırtılmasına karşılık Hz. Peygamber parmaklarından su akıtmıştır. Taşlardan suyun fişkırması olağan bir şeydir ve bilinen bir husustur. Kan ve etin arasından suyun akıtılması ise dehşetengiz bir şeydir. Rüzgârlar Hz. Süleyman'ın emrine verilmiştir. Buna karşılık Hz. Peygamber'e miraç olayı bahşedilmiştir.⁶³

Buna benzer karşılaştırma örneklerine rastlamak mümkündür ve bu liste daha da genişletilmiştir.⁶⁴ Bu tür mukayeselerin geçmiş din mensuplarının İslam'a girmesiyle veya İslam'ın bu kültürlerle karşılaşmasının bir sonucu ortaya çıktığı açıkça görülmektedir. Zira Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetlerde peygamberlerle kendisinin karşılaştırılmaması gerektiği vurgusu dikkate alındığında, bunun İslam'ın bünyesinden çıkmış bir değerlendirme olmadığını söylemek pekâlâ mümkündür. Böyle bir anlayıştan hareketle ortaya konan peygamber tasavvuru bizzat peygamberin hadislerinde vurgulanan anlayışla bağdaştırılması zor gözükmemektedir. "Ben Yunus b. Metta'dan hayırlıyım demek kimseye yakışmaz" beyanı, aslında böyle bir mukayese düşüncesini ortadan kaldırır. Yine "*peygamberler arasında ayırım yapmayın*"⁶⁵ ifadesi ile tarih içinde yapılan mukayese ve karşılaştırmaların uzlaştırılması kolay değildir.

Bu mukayese ve üstünlük yarışı daha ileri konumlara vardırılmıyş, nebi-filozof, nebi-veli gibi karşılaştırmalar yapılmıştır. Kanaatime göre bu tür mukayeselerin anlamı yoktur. Râzî'nin de ifade ettiği gibi, varlık alanı, görevi, fonksiyonu farklı olanlar arasında böyle bir mukayeseye gitmek doğru değildir. Ancak bir müslümanın Hz. Peygamber'in peygamberlerin sonuncusu olduğu ve tüm insanlığın en üstünü olduğuna inanması, inancının gereğidir. Bunun dışında, aşırı yüceltmeci tavırlarla onu yanlış tasavvur etmeye yönelik açıklamalar yanlış mecralara götürmektedir.

II. İbn Kemal ve "Efdaliyyetü Muhammed (A.S)" Adlı Risalesi

A. İbn Kemal'in Hayatına Kısa Bir Bakış

Osmanlı devri ilim şahsiyetlerinin önemli simalarından olan İbn Kemal, diğer bir adıyla Kemalpaşa zade'nin asıl adı Şemseddin Ahmed b. Süleymandır. Yavuz Sultan döneminde ilim ilim mahfille-

⁶³ Beyhakî, *Menakıbu's-Şafî*, s. 38. (Sa'd el-Marsîfî, *Edvaun ala ehadisi'l-isra ve'l-mirac*, s. 10'dan naklen.)

⁶⁴ Bk. el-İsfehani, *Delâilu'n-nübüvve*, II, 596; İzzüddin b. Abdüsselam, *Bidayetu'sül fi tafdili'r-rasûl*, thk. İyad Halid ed-Debbağ, Beyrut 1995.

⁶⁵ *Müslim*, Fedâil, 159.

rinde temayüz etmeye başlamış ve Kanuni devrinde zirveye ulaşmıştır.

1469 yılında doğan İbn Kemal'in doğum yeri ihtilaflıdır. Kaynaklarda Tokat ve Edirne şehirlerinde doğduğu belirtilmekle beraber⁶⁶ kuvvetli olan kanaat Tokat'ta doğduğu şeklindedir.⁶⁷ Erken yaşta tahsil hayatına başlayan İbn Kemal, , dönemin usule uygun olarak askeri sınıfa intisap etmiş ve daha sonra buradaki görevinden ayrılarak Edirne'de Darülhadis medresesinde eğitimine devam etmiştir. Burada Molla Lütfi'den (ö 900/1495) ders almaya başlamıştır. Diğer hocaları arasında Muslihuddin Mustafa el-Kesteli (ö. 901/1491) ve Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa (ö. 801/1486) bulunmaktadır.⁶⁸ Öğretimini tamamladıktan sonra Edirne'deki Taşlık medresesi müderrisliğine atanmıştır.⁶⁹ Daha sonra sırasıyla İshak Paşa Medresesi, Halebiye Medresesi ve Edirne Sultan Beyazıt medresesi müderrisliği görevlerinde bulunmuştur.⁷⁰

Yavuz Sultan Selim döneminde 1516 yılında Edirne kadılığına, ardından aynı yıl içerisinde Anadolu Kazaskerliği görevine getirilmiştir. Anadolu Kazaskeri olduğu dönemde Yavuz Sultan Seli ile birlikte Mısır seferine katılmıştır. 1526 yılında Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi'nin vefatı üzerine bu görve tayin edilmiş ve 1534'te vefatına kadar bu görevine devam etmiştir. İbn Kemal'in mezarı Edirnekapı Mezarlığı dışında bulunan Mehmet Çelebi zaviyesindedir.⁷¹

B. İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

İslami ilimlerdeki derin bilgisi dolayısıyla Müfti's-sakaleyn (insanların ve cinlerin müftüsü) ünvanını alan⁷² İbn Kemal, Osmanlı döneminin önemli âlimleri arasında yer alan ve o dönemdeki ilmiye sınıfı arasında oluşan mektepleşmede kendisinden önce Davud-i Kayseri, Molla Fenari, Sinan Paşa gibilerinin takip etmiş olduğu Fahreddin er-Râzî okuluna mensuptur.⁷³ İslami ilimlerin duraklama dönemi olan şerh ve haşiye döneminin başladığı bir dönemde yetişmiştir.⁷⁴ İslami ilimlerin hemen her branşında eserler vermiş ve aynı zamanda tarihçiliğiyle de dikkat çekmiştir. İlgilenmiş olduğu ilim dalları aynı zamanda o dönemin sosyal ilimler niteliği taşıması dolay-

⁶⁶ Mecdi Efendi, *eş-Şekaiku'n-numaniyye Tercemesi*, s. 381; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 223.

⁶⁷ Parmaksızoğlu, "Kemal Paşazade" mad., *İA*, VI, 561.

⁶⁸ Mecdi Efendi, *eş-Şekaik*, s. 382.

⁶⁹ Parmaksızoğlu, "Kemal Paşazade" mad., *İA*, VI, 562.

⁷⁰ Taşköprüzade, *eş-Şekaiku'n-numaniyye fi ulema-i Devleti'l-Osmaniyye*, s. 378; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 669.

⁷¹ Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 42-43.

⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 668.

⁷³ İlyas Çelebi, "Kemalpaşazade" mad., *DA*, XXV, 242-243.

⁷⁴ Said Yazıcıoğlu, "Kalamcı olarak İbn Kemal", *Şeyhülislam İbn Kemal*, s. 180.

sıyla, o dönemdeki sosyal bilimcilerin önemli bir şahsiyeti olarak da kabul edilebilir.⁷⁵

Onun her ilim dalında eser vermiş olmasıyla beraber daha çok nakli ilimlerle uğraşmış, kendisinden öncekileri aşmıştır. İlmî kariyeriyle ilgili olarak onun, kendisinden önceki âlimlerden Taftazânî ve Seyyid Şerif el-Cürcânî'ye benzetilmesi ve "onun çağında yaşamış olsalardı odan ders okurlardı" şeklinde beyanların bulunması, ilmî kişiliği ile ilgili yeterince bilgi vermektedir. Nitekim devrinin ileri gelen ilim adamları da ondan ders okumuşlardır.⁷⁶

Onunla ilgili olarak ifade edilen hususlardan biri de cifr ilmini kullanmış olmasıdır. Bununla ilgili olarak Kura'an ayetlerin ayetlerinden hareketle geleceğe ilişkin birtakım saptamalarda bulunmasıdır. Enbiya suresinin 105. ayetini cifr ilminin kurallarına uygun olarak tahlil ederek Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethedeceğine dair tespitidir.⁷⁷

Çok üretken bir yazar olan İbn Kemal'in eserlerinin sayısı ile ilgili olarak kaynaklarda farklı sayılar verilmekle beraber, bunların ortalaması alındığında üç yüz kadar eseri olduğunu söylemek mümkündür.⁷⁸ Esline Türkçe, Farsça ve Arapça olarak yazmıştır. Kur'an, Hadis, Kelam, Felsefe, Mantık, Tasavvuf, Tarih ve Dil konularında eserler vermiştir. Eserlerinin pek azı neşredilmiştir.⁷⁹ Ahmed Cevdet Paşa kısa risalelerinden bazılarını neşretmiştir.⁸⁰ Biz sadece kelam ve akaide dair yazmış olduğu eserlerinden bir kaçını vermekle yetineceğiz.

1. Haşiye ale't-Tehafüt: Hocazade ve Tusi'nin Tehafüt'lerine yazmış olduğu şerhtir.
2. Risale fi beyani'l-akl.
3. Risale fi tarif-i ilm-i kelam.
4. Risale fi vüzudi'z-zihni.
5. Haşiye ale'l-Mevâkif.
6. Risaltü'l-eys ve'l-leys.
7. Risale fi isbati'l-vâcibi'l-kadim.
8. Risale fi ebeveyni'n-Nebi.
9. Risale fi fazdileti'n-nebi ala sairî'l-enbiya.

⁷⁵ Baheddin Yediyıldız, "Tarih Kaynağı Olarak İbn Kemal", Şeyhülislam İbn Kemal, s. 67.

⁷⁶ Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, s.13.

⁷⁷ Hoca Sadettin, *Tacu't-tevarih*, IV, 329.

⁷⁸ Şamil Öçal, *Kemalpaşazadenin Felsefi ve Kelâmî Görüşleri*, s. 25-26.

⁷⁹ Mustafa Fayda, "İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal*, s. 60

⁸⁰ İbn Kemâl, *Resâil*, nşr. Ahmed Cevdet), İstanbul, 1316.

10. Risale fima yeteallku bi halki'l-Kur'an.
11. Takaddümü'l-illet ale'l-ma'lül.
12. Risale fitahkiki'l-iman.
13. Risale fi hakkı ebeveyin'n-Nebi.⁸¹

C. İbn Kemal'in "Edaliyyetü Muhammed (A.S)" Adlı Risalesi

Osmanlı ilim hayatında ve ilim mahfillerinde Şeyh Bedreddin'den başlayarak semavi dinler arasında, bu dinlerin ortak karakterlerini dikkate alarak uzlaştırma çabalarının bulunduğu bilinmektedir. Bu faaliyette en önemli eğilim, İsevi hareketlerdir. Bunlar kimi zaman iyi niyet taşıdığı söylenebilse de zaman zaman gizli niyetlerine zemin arama çabası olarak da telakki edilebilir. İyi niyete dayalı olarak böyle bir çabanın söz konusu edilmesi, biraz da kaynaklarda bulunan bazı bilgiler ve nasların karakterlerinde mevcut ipuçlarıdır. Osmanlı tarihi boyunca gizli İsevi eğilimlerin yanında sonu mahkemeye biten münferit hadiseler de mevcuttur.⁸² Molla Kabız bu eğilimleri barındırandan biridir. Aslında Sünni Türk ulemadan olan bu zat, halk arasında Hubmesihi (Mesih severler) olarak bilinen tarikatın kurucusudur. Kanuni devrinde yaşamış olan bu kişi Hz. İsa'nın Peygamberimizden üstün olduğunu savunmuş ve bu fikirlerini halk arasında yaymaya çalışmıştır. Kanuni dönemi Sadrazamlarından İbrahim Paşa'nın emriyle yakalanarak Rumeli Kazaskeri Fenarizade Muhiddin Efendi ve Anadolu Kazaskeri Kadiri Efendi tarafından sorgulanmıştır. Söz konusu bu iki âlim Molla Kabız'ın iddialarını cevaplamaya çalışsa da o, kendisini ayet ve hadislerden deliller getirerek savunmuş ve muhakeme sonunda serbest bırakılmıştır. Kendisinin de hazır bulunduğu bu mecliste tutuklanamayışını hazmedemeyen Kanuni Sultan Süleyman, ikinci bir emirle tutuklanarak müftü İbn Kemal ve İstanbul Kadısı Sadi Çelebi sorgulamayı yapmak üzere görevlendirilmiştir. Bu celsede İbn Kemal onun iddialarını reddetmiş ve zındık olduğu hükmünü vermiştir. Bütün ısrarlara rağmen iddiasını terk etmediği için 1527 tarihinde idam edilmiştir.⁸³ İbn Kemal bu meyanda mezkûr şahsı reddetmek üzere bu risaleyi kaleme almıştır.

Eserin içindeki malumat dikkate alındığında İbn Kemal, Osmanlı düşüncesini şekillendiren eserlerdeki bilgileri aktarmak ve onlardan alıntılar yapmak suretiyle tezini desteklemeye çalıştığı görülmektedir. Bu kaynaklarından olan özellikle Taftazânî'ye ait *Şerhü'l-akâid*

⁸¹ Brockelmann, GAL, II, 598-599; Suppl. II, 669. İbn Kemal'in eserlerinin detaylı listesi için bkz. İlyas Çelebi, "Kemalpaşazade" mad., *DİA*, XXV, 246; Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, s. 64-68; Şamil Öçal, *Kemalpaşazadenin Felsefî ve Kelâmî Görüşleri*, Ankara 2000, 26-51.

⁸² Nuri İnce ve diğerleri, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, II, 153.

⁸³ (Tertip Heyeti), *Molla Kabız*, İslam Ansiklopedisi, VI, 15-16.

ve *Şerhü'l-mekasid*, Kadı Beyzavî'ye ait *Envaru't-tenzil ve esraru't-tevil* eserlerinden istifade etmiş, zaman zaman da farklı kaynaklar kullanılmıştır. O. bu kaynaklardan alıntılarda bulunmakla beraber, uygun görmediği yönlerini eleştirmiştir.

İbn Kemal, kullanmış olduğu nakli delillerden hadislerle ilgili bir sened tenkidi yapmamakla beraber, metin değerlendirmesinde bulunmakta, onları yorumlayarak yeni birtakım yorumlara girişmektedir. Risale polemik üslubuyla kaleme alınmış olmasına rağmen, değerlendirmesinde ilmi üsluba uygun bir usul takip etmiştir. Ancak yine de polemik üslubunun bir sonucu olabilecek beyanlarda bulunmaktan tabii olarak kaçınmamıştır.

1. Eserin Nüshaları ve Tanıtımları

Yaptığımız araştırma sonunda bu eserin matbu olmadığı sonucuna vardık. Bu itibarla eseri gün yüzüne çıkarıp irdelemek istedik. Süleymaniye kütüphanesinde eserin çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Eserin esas metnini ortaya çıkarırken şu nüshaları esas aldık. Bunlar Es'ad Efendi 3618, Es'ad Efendi 3551, Dügümlü Baba 351 ve Laleli 2285'de kayıtlı nüshalardır.

Risalenin ismi bazı kaynaklarda farklı olarak gösterilmektedir. Tahkike esas aldığımız nüshalarda eserin ismi "*Afdaliyyetü Muhammed ala säiri'l-enbiya*" şeklinde yer almaktadır. İsmet Parmaksızoğlu Yahya Efendi nr. 439'da kayıtlı olarak gösterdiği bahse konu olan risalenin adını "*Afdaliyyetü'n-nebi aleyhisselam ala säiri'l-enbiya*" şeklinde vermektedir.⁸⁴ Brockelmann "*Enne Resulellah ekmeli'l-enbiya ve efdalür'r-rüsü*"⁸⁵ ismiyle bahsettiği eser bu olsa gerektir. Onun verdiği İbn Kemal'in eserler listesi içersisinde Hz. Peygamber'in üstünlüğünden bahseden başka eser olmadığı dikkate alındığında bu sonuca varmak mümkündür. Ayrıca "*Risale fi fazileti'n-Nebi ala säiri'l-enbiya*" şeklinde de geçmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Kasidecizade Süleyman Sırrı nr. 677'de "*Risale fi fazileti'n-nebi*" olarak geçer.⁸⁶

a. Es'ad Efendi nüshası 1:

İbn Kemal'in diğer risaleleri ile birlikte bulunan ve Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi 3618 numarada kayıtlı olan bu yazma nüsha 7 varaktan oluşmaktadır. Talik tazısıyla istinsah edilmiştir. Risalenin adı (افضلية محمد على سائر الأنبياء) şeklindedir. Risale besmeleden sonra hamdele ve salvele ile başlamakta وبعد فهذه رسالة معمولة في تحقيق تلك المقالة، فنقول ومن الله التوفيق şeklinde devam etmektedir. Her varak ortalama 19 satırdan oluşmaktadır. Son varakta ise

⁸⁴ Parmaksızoğlu, "Kemal Paşazade" mad., *İA*, VI, 564.

⁸⁵ Brockelmann, *GAL*, II, 598; *Suppl.* II, 669.

⁸⁶ Süleymaniye Kütüphanesi, nr. 667.

şeklinde bir ibare ile risalenin bittiğine işaret edilmektedir. Bunun için kullandığımız rumuz (ع)'dir.

b. Es'ad Efendi nüshası 2:

Esa'ad Efendi 3551 numarada kayıtlı olan bu nüsha dört varaktan oluşmaktadır. Mecmuanın 127b-130a varakları arasında yer almaktadır. Her varak 29 satırdan meydana gelmektedir. Talik tazısıyla istinsah edilmiştir. Risale *Es'ad Efendi nüshası 1* nüshası ile aynı başlangıç ifadelerine yer vermektedir.

İfadesi ile bitmekte ve (تمت هذه الرسالة) ifadesi yer almaktadır. Bu risaleden sonra İbn Kemal'in zındıklar hakkındaki risale başlamaktadır. Bu nüsha için kullandığımız rumuz (ل)'dir.

c. Lâleli Nüshası:

Laleli 2285 numarada kayıtlıdır. 2a-4b varakları arasında yer alan bu nüshanın her varakı 28 satırdan oluşmaktadır. Talik tazısıyla istinsah edilmiştir. Risale besmeleden sonra hamdele ve salvele ile başlamakta () şeklinde devam etmektedir.

ifadesi ile sona ermektedir. Bu nüsha için (ل) rumuzunu kullandık.

d. Dügümlü Baba Nüshası:

Süleymaniye Kütüphanesi Dügümlü baba numara 351'de kayıtlı olan bu nüsha risaleleri içeren mecmua içinde 41b-48a varakları arasında yer almaktadır. Toplam sekiz varaktan oluşmaktadır. Her varak 18 satır ihtiva etmektedir. Talik tazısıyla istinsah edilmiştir. Diğer nüshalarla aynı başlangıç ifadelerine yer vermektedir. Risale

şeklinde sona ermektedir. Risalenin kenarında açıklama mahiyetinde bazı notlar mevcuttur. Bu nüsha için (د) rumuzunu kullandık.

D. Risalenin Neşrinde Takip Edilen usul

Risalenin hacmi büyük olmadığı ve metnin tespitinde zorluk gözükmediği için yukarıda tanımlarını yaptığımız nüshalardan hareket ederek risalenin metnini ortaya koymaya çalıştık. Bu nüshalardan herhangi birini esas almak yerine, tercih yolunu benimsedik. Nüshalar arasında farklı olan kelime ya da ifadelerden tercih ettiği-

mizi metin içerisine yerleştirerek bu nüsha farklılıklarını dipnotlarla gösterdik. Yazarın kaynak olarak kullandığı eserlerden yapmış olduğu iktibasları asıl kaynaklarından bularak bunları da dipnotta vermeye çalıştık.

Eserde yapılan alıntılar, asıl kaynakla farklılıklar gösterdiğinde asıl kaynaktaki bulunan şekli tercih ederek metne koyduk ve dipnotlarla işaret ettik. Farklılıklar çok fazla olduğunda müellifin alıntısını aynen metne yerleştirdik ve asıl kaynaktaki metni dipnotta verdik. Metinde geçen ayet ve hasisler de tahrir edilmiş, kaynağı bulunamayanlar için dipnotta bilgi verilmiştir. Nüsha farklılıkları dipnotta gösterilirken, nüshanın rumuzu ile birlikte (+) işareti kullanılmıştır. Sadece bir nüshada farklı ise bu nüsha rumuzunun yanına (:) işareti konulmuş ve farklı olan kelime yazılmıştır. Diğer nüshalarda bulunmayıp sadece tek bir nüshada bulunan kelimeler, metne uygun düştüğü takdirde, metnin içine yerleştirilmiş ve köşeli parantez [] içine alınmıştır. İbn Kemal'in risalede yaptığı alıntılarının nerede bittiğini göstermek üzere kullanmış olduğu () şeklindeki ibare metinden çıkarılmış ve alıntı metni tırnak içerisinde gösterilerek kaynağı dipnotta ifade edilmiştir.

III. Risalenin Muhtevası

İbn Kemal'in eserinde konu ettiği hususlardan hareketle, eserin yazılmasına vesile olduğu Molla Kabız'ın düşünceleri hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Buna göre Molla Kabız, Hz. İsa'nın nüzulüne ilişkin rivayetlerden ve literatürdeki bazı yorumlardan hareketle onun üstünlüğüne istidlal ettiği gibi, başka rivayetlerde geçen ve Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstün olmadığına dair ifadelerini esas alarak hareket etmiş veya en azından bunları yanlış fikirlerine gerekçe olarak sunmuştur. İbn Kemal bunları tek tek alarak inceler ve her birinin nasıl anlaşılması gerektiği üzerinde durur. Eserin temas ettiği temel yaklaşımları şu şekilde ortaya koymak mümkündür:

1. İbn Kemal'e göre, Hz. Muhammed'in (a.s.) her bakımdan peygamberlerin en faziletlisi olduğuna inanmak müslümanların icma ettiği bir husustur. Bu inanç, onun tümünden üstün olduğunun ifade edilmesiyle gerçekleşen bir durumdur. Ayrıntılarda bunu açıklamak sadece bir zorunluluk halinde mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber'in diğer peygamberlerden üstünlüğünü tafsilatlı olarak ortaya koymak, diğer peygamberlerde bir eksiklik olduğunu gösterme düşüncesini barındırmaktadır. Bu itibarla bu konuda söz söylemekten sakınmak gerekir ve Hz. Peygamber de bu tavsiyede bulunmuştur. İbn Kemal kendisinin buna mecbur kaldığını söylemekte ve bu sebeple konuyu ele aldığını da ifade etmektedir.

2. Hz. İsa'nın, ahir zamanda yeryüzüne ineceğinden hareketle onun üstünlüğü sonucuna varılamaz. Çünkü burada onun gelişi,

davet açısından peygamber olmasına yönelik ifadedir. Yaradılış bakımından peygamberlerin ilki Âdem (a.s), peygamberlikle görevlendirme (bi'set) bakımından sonuncusu Muhammed (a.s.)'dir. Çünkü, davet açısından peygamberlerin sonuncusu İsa (a.s.)'dir. Onun gelişi, Buhari şarihi Kirmanî'nin düşündüğünün aksine Hıristiyanların dinini iptal etmek şeklinde değildir. O haç ve domuz konusundaki ruhsatı kaldıracaktır. Zaten bizim dinimizin gelmesiyle daha önce bu dinler batıl olmuştur. İsa'nın inmesi dolayısıyla onun son peygamber olduğu düşüncesini reddeden İbn Kemal, Taftazânî'nin Hz. İsa'nın, ahir zamanda yeryüzüne inmesiyle son peygamber olacağı düşüncesini, "*dinin nesh edildiği ve dolayısıyla Hz. İsa'ya vahiy gelmeyeceği*" düşüncesine bağlamasını eleştirir. Zira İbn Kemal'e göre onun dininin nesh edilmesi, ona vahyin gelmemesini gerektirmez. Çünkü vahiy sahibinin mutlaka peygamber olması gerekmez.

3. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in tüm diğer peygamberlerden üstün oluşu, kesin delillerle ve ümmetin icmaı ile sabit olan bir husustur. Taftazânî'nin ileri sürdüğü biçimiyle konuyu delillendiren İbn Kemal, "*siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz*" (Al-i İmran 3/19) ayetinde, Hz. Muhammed'in ümmetinin en hayırlı ümmet olmasını, bu ümmetin peygamberinin de en hayırlı ve faziletli olmasını gerektirdiğini söyler. Ümmetin en hayırlı olması ise, dini açıdan kemal noktasında olmalarına bağlıdır. Hz. Peygamber'in hadislerinde vurgulandığı gibi, "*dikkat edin, sizin için iki sevap vardır*"⁸⁷ ifadesi, Müslümanların diğer din mensuplarının aksine, geçmiş tüm peygamberleri de kabul etmeleri esasına bağlar.

4. Taftazânî'ye göre Hz. İsa'nın, semada diri olarak bulunması tarzındaki rivayette onun üstünlüğüne delil olabilecek bir delil yoktur. Çünkü o yeryüzüne indiğinde Hz. Peygamber'in dinine tabi olacaktır. Bir başka hadiste ifade edildiğine göre Hz. Peygamber "*Musa sağ olsaydı bana tabi olmaktan başka yapacak bir şeyi olmazdı*"⁸⁸ buyurmuştur. İbn Kemal bu görüşün Hz. Musa ile ilgili hadise dayandığını ve bunun da sadece Musa (a.s.) ile sınırlı olmadığını, bilakis illette ortak olmaları dolayısıyla tüm peygamberleri de içine aldığı esasına dayandığını ifade eder. Bu illet, Hz. Peygamber'in tüm insanlığa teyit edilmiş hükümlerle gönderilmiş olmasıdır ki, bunlar da özel bir şekilde getirilen genel hükümlerdir. İbn Kemal, burada Kadı Beydavî'den konu ile ilgili görüşünü nakleder ve eleştirir. Beydavî, "*Yanınızda bulunan (Tevrat'ı) tasdik edici olarak indirdiğim Kuran'a inanın*"⁸⁹ ayetini tahlil ederken, burada Kur'an'ın önceki ilahi kitapları tasdik edici olmasını şöyle açıklar:

⁸⁷ Buhari, Enbiya, 50.

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 338.

⁸⁹ Bakara 2/41.

Kur'an ehl-i kitabın elinde bulunan kitapları tasdik edicidir. Çünkü o kitaplarda haber verilen tarzda nazil olmuştur. Onlarda bulunan kıssalara, tevhide, ibadete, günahlardan kaçınmaya çağırması konusunda onlara uygundur. Teferruata ilişkin hükümlerde onlara aykırı olması, asırların değişmesiyle ihtiyaçların değişmesi sebebiyledir. Zira onlardan her biri, kendi çağına nispetle ve hitap ettiği toplumun ihtiyaçlarını gözetmesi açısından haktır. Hatta önce nazil olanlar sonraki dönemlerde inseydi, sonra indirilene uygun olarak gelirdi. Bu sebepten dolayı Hz. Peygamber, Hz. Musa'nın peygamberimize tabi olmasının imana aykırı olmadığını, aksine onu gerektirdiğine dikkat çekerek "Musa sağ olsaydı bana tabi olmaktan başka yapacak bir şeyi olmazdı" buyurmuştur.⁹⁰

İbn Kemal onun bu yaklaşımının isabetli olmadığını savunur. Çünkü eğer bu şekilde düşünülecek olursa, Hz. Peygamberin hadisinde ifade edileni ters çevirerek "*Muhammed Musa zamanında sağ olsaydı, ona tabi olmaktan başka yapacak bir şeyi olmazdı*" şeklinde okumak mümkün olurdu. Hâlbuki sözün bağlamı buna uygun değildir. Eğer Hz. Peygamberin tüm insanlığa gönderilmiş ve onların tabi olacakları tüm hükümleri içeren bir dinle gönderilmiş olduğu esas alınır, bu takdirde ifadenin ters çevrilerek okunması mümkün olmaz. Musa'nın (a.s.) dini, peygamberimizin dininin aksine nesh edilme konumundadır. İşte hadis bu şekilde anlaşılmalıdır. Bu anlamda Hz. Peygamber'in tüm peygamberlerden daha faziletli olduğuna delil teşkil eder.

5. Taftazânî'nin Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'den değil, onun evlatlarından üstün olduğunu göstereceği endişesiyle "*Ben Âdem'in oğullarının efendisiyim ve bunda övünç yoktur*"⁹¹ hadisinin zayıf olduğunu zikretmesini isabetli bulur.

6. Hz. Muhammed (a.s.), tüm insanlara ve cinlere gönderilmiş olması, peygamberliği ve diğer peygamberleri sona erdirici bir peygamber olması, dininin diğer tüm dinleri nesh etmesi, kıyamet gününde tüm insanlığa şahitlik yapacak olması ve zahiri mucizesi olan Kur'an'ın tüm zamanlar boyunca devam etmesi onun tüm peygamber oluşunu gösteren özellikleridir. Bu meyanda "*peygamberlerden bazı- larını diğer bir kısmına üstün kıldık*" (Bakara 2/253) ayetinde vurgulanan, Hz. Muhammed'in (a.s.) diğerlerine üstünlüğüdür. Zemahşeri'nin bu ayeti tefsir ederken, "*bazıları*" ifadesinin içine diğer peygamberleri ilave etmesini⁹² ve bu durumu şu hadisle desteklemesini isabetli bulmaz. İbn Abbas şöyle anlatıyor: "*Mescitte peygamberlerinden faziletlerinden bahsediyorduk. Çok uzun ibadeti dolayısıyla*

⁹⁰ el-Beydavî, *Envaru't-tenzil ve esraru't-te'vil*, I, 57-58.

⁹¹ *Müslim*, Fedâil, 3; *Tirmizî*, Menâkıb, 1; *İbn Mace*, Zühhd, 37

⁹² ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 382-383.

Nuh'u, Allah'a ile dostluğu sebebiyle İbrahim'i, Allah ile konuşması sebebiyle Musa'yu ve semaya yükseltilmesi sebebiyle İsa'yu zikrettik ve dedik ki: "Hz. Peygamber, tüm insanlara gönderilmesi, geçmiş ve gelecek günahlarının bağışlanması ve son peygamber olması dolayısıyla en üstün olanıdır." Bu sırada Hz. Peygamber içeri girdi ve "ne ile meşgulsünüz" dedi. Konuyu anlattık. O da şöyle dedi: "Hiç kimse-nin Yahya b. Zekeriya'dan daha hayırlı olması gerekmez. Çünkü o hiç günah işlemedi ve bunu kalbinden bile geçirmedi."⁹³

İbn Kemal, Zemahşeri'nin burada isabetli davranmadığını, çünkü Müslümanların icma ile üstünlüğe layık olanın, en üstün olmaya layık olan kimse olduğu hususunun altını çizer. Ayrıca söz konusu hadisle meselenin desteklenmesi ise reddedilmiştir.

7. Hz. İsa'nın semaya yükseltilmesi ve orada yaşadığı hususu ise bir üstünlük değildir. Hz. Peygamber'in semaya yükseltilmemesi ve yeryüzünde hayatını tamamlayarak ölmesi çok daha önemlidir. O, şahsını ve dinini kemale erdirdikten sonra ölmüştür. Nefsin bedenle ilişkisi, varlığın kemale ermesine yöneliktir. Varlığı kemale erince de nefis bedenle ilişkisini keser ve aslına döner. Bu Hz. Peygamber'in şahsi kemalini ifade eder. Onun ölmüş olması ümmet için de bir rahmet kaynağıdır. Hz. Peygamber'in "Allah bir kulları içinde bir topluluğa rahmet dilediğinde, peygamberlerinin ruhunu kabzeder. Ve onu onlardan önce kendileri için bir öncü yapar"⁹⁴ hadisinde ifade edildiği gibi bu ümmet için bir rahmet kaynağıdır. Hz. Peygamber'in insanlar arasında yaşayıp ölmesinin bir başka faydası da onun bulunduğu mekânın mukaddes bir mekân olması, duaların yükselme yeri ve itaat üzere toplanma vatanı olmasıdır.

8. Taftazânî İsa'nın (a.s.) ölümleri diriltmesi, hastaları iyileştirmesi gibi mucizeleri ve onun temiz bir kadından dünyaya gelmesi, peygamberlerin gelmiş olduğu bir ortamda yetişmesi hususlarını hatırlatarak bunların onun üstünlüğüne delil olmadığını, aksine Hz. Muhammed'in üstünlüğüne delil olduklarını söyler. Hz. Muhammed (a.s.) müşriklerden doğmuş olması ve onlar arasında yetişmesine rağmen tevhide uygun olarak hayatını devam ettirmiştir. Müşriklerle mücadele etmiş ve onları tevhide uygun bir hale getirmiştir. Hz. İsa'nın mucizeleri ise Hz. Peygamber'in ve Kur'an'ın haber vermesiyle şöhret kazanmıştır. Bu itibarla Hz. İsa'nın mucizeleri ile Hz. Muhammed'in mucizelerini mukayese etmek mümkün değildir.⁹⁵

İbn Kemal, burada Taftazânî Hz. Peygamber'in müşriklerden doğmuş olması şeklindeki düşüncesini eleştirir. Çünkü böyle bir düşünce efdaliyete engel teşkil eder. Zira babası müslüman olan bir

⁹³ Buhari Enbiya, 24.

⁹⁴ Müslim, Fedail, 24.

⁹⁵ Bk. Taftazânî, Şerhu'l-mekâsîd, V; 47-48.

müslüman ile sadece kendisi müslüman olan bir kimsenin denk olmadığı müslümanların icma ile sabit olan bir durumdur. Ecdadın küfrü, nesep açısından şeref eksikliğidir. Hz. Peygamber'in ebeveyni ise asla müşrik değildir. Zaten bu konu selef açısından tartışmalıdır. İbn Kemal bu konuda bir kitap yazdığını söylemektedir. Orada Hz. Peygamber'in ebeveyninin tevhid üzere olduklarını delilleriyle ortaya koymaktadır.⁹⁶ Bu itibarla Taftazânî'nin bu yaklaşımı ona göre büyük hatadır ve yanlış değerlendirmelere yol açmaktadır.⁹⁷ İbn Kemal müslüman toplum içinde Hz. İsa'nın Hz. Peygamber'den üstün olduğu şeklindeki hezeyanları köpeklerin havlamasına benzetir ve bunların böyle düşünmelerinin O'nun faziletine gölge düşüremeyeceğini ve zarar veremeyeceğini ifade eder.

⁹⁶ Bk. İbn Kemal, *Risale fi hakkı ebeveyi'n-nebi*, Resail-i İbn Kemal içinde, nşr. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1316, s. 87-91.

⁹⁷ İbn Kemal ile ilgili bir çalışma yapan Sayın Dalkıran, İbn Kemal'in bahse konu efdaliyyet risalesini de incelemiş ve muhtevası hakkında bilgiler vermiştir. Fakat onun muhteva ile verdiği bilgiler kısmen risalenin içindeki fikirleri yansıtmamaktadır. Özellikle Taftazânî'nin bu görüşünü İbn Kemal'in katıldığı bir anlayış olarak vermektedir. Hâlbuki metinde bunu İbn Kemal eleştirmektedir. Yine Kirmani ve Zemahşeri'yi de zaman zaman eleştirmektedir. Yine Dalkıran, İbn Kemal'in, Hz. Peygamber'in ebeveyni ile ilgili gerçeği ortaya koyacak bir risale yazdığı sözünden hareketle, bunun, "*Efdaliyyetü Muhammed*" risalesi olduğunu söylemektedir. (bk. Sayın Dalkıran, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997, s.105-110.) Bu da yanlıştır. Çünkü bu risale *Risale fi hakkı ebeveyi'n-nebi* isimli risaledir. Zaten İbn Kemal Hz. Peygamber'in ebeveyni ile ilgili olarak gerçeği öğrenmek isteyenlerin söz konusu risaleyi okumalarını salık vermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul, 1981.
- Ahmet Akbulut, *Nübüvvet Meselesi Üzerine*, Ankara 1992.
- Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, İzmir 1987.
- el-Bağdadi, Abdülkahir b. Tahir b. Muhammed, *el-Fark beyne'l-fırak*, tah. Muhammed Muhiddin Abdülhamid, Beyrut 1990.
- Usulu'd-din*, Beyrut 1981.
- el-Beydavi, Nasiruddin Ebu Said Abdurrahman b. Ömer, *Envaru't-tenzil ve esraru't-te'vil*, Beyrut 1988, I-II.
- Brockelmann, *GAL*, II, 598; *Suppl. II*, 669.
- Brockelmann, *GAL*, II, 598-599; *Suppl. II*, 669
- el-Buhari, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, I-VIII, İstanbul, 1981
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, I-II.
- el-Cürcânî, Seyyid Şerif, *Şerhu'l-mevakif*, İstanbul 1366.
- Çelebi, İlyas, "Kemalpaşazade" mad., *DİA*, XXV, 242-243, 246.
- Dalkıran, Sayın, *İbn Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, İstanbul 1997.
- ed-Darimi, Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. Fazl, *Sünen*, Dımaşk ts.
- Marsıfî, Sa'd, *Edva ala ehadisi'l-isra ve'l-mirac*, Beyrut 1994.
- el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *Makalâtü'l-İslamiyyin*, I-II.
- Fayda, Mustafa, "İbn Kemal'in Hayatı ve Eserleri", *Şeyhülislam İbn Kemal*, Ankara 1986, s. 60
- Hoca Sadettin, *Tacu't-tevarih*, Neşr. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara 1992, I-V.
- İbn Hazm, Ebu MuhammedAli b. Ahmed, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehva ve'n-nihal*, tah. Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Umeyre, Beyrut ts., I-V.
- İbn Kemal, , *Resail*, nşr. Ahmet Cevdet Paşa, İstanbul 1316.
- İbn Mace, *Sünen*, İstanbul, 1981.
- İbn Manzur, *Lisanü'l-arab*, "fdl" mad., Beyrut 1995.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ahd, *el-Furkan beyne evliyai'r-Rahman ve evliyai's-şeytan*, thk. Abdurrahman b. Abdülkerim el-Yahya, Beyrut 1999.

- el-İcî, Adudduddin Abdurrahman b. Ahmed, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-keâm*, Beyrut ts.
- İhsanoğlu Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1998, I-II.
- İsfehâni, Ebû Nuaym, *Delâilu'n-nübüvve*, thk. Muhammed Revvas Kal'acı-Abdulber Abbas, Beyrut 1991, I-II.
- İslam Ansiklopedisi (TH), "Molla Kabız" mad., VI, 15-16.
- İzz b. Abdüsselam, *Bidayetu'sûl fi tafdili'r-rasûl*, thk. İyad Halid ed-Debbağ, Beyrut 1995.
- Kadı Abdülcebbar, b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedabâdî, *el-Muğni fi ebvabi't-tevhid ve'l-adl*, tah. Mahmud el-Hudayri-Mahmud Muhammed Kasım, Kahire 1965, I-XX.
- el-Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensari, *el-Câmi li ahkâmî'l-Kur'an*, Dârü'l-Katibi'l-Arabî, 1967, I-XX.
- Mecdi Efendî, *eş-Şekaiku'n-numaniyye Tercemesi*, İstanbul 1989.
- Müslim, b. el-Haccac, *el-Câmiu's-sahîh*, I-III, İstanbul, 1981.
- en-Nesefî, Ebu'l-Mu'in Meymun b. Muhammed, *Bahru'l-keâm*, Dımaşk 1997.
- *Tabıratü'l edille*, tah. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara 2003, I-II
- Öçal, Şamil, *Kemalpaşazadenin Felsefi ve Kelâmi Görüşleri*, Ankara 2000.
- Parmaksızoğlu, "Kemal Paşazade" mad., İA, VI, 564.
- Pezdevî, Ebu Yusr Muhammed, *Ehl-i sünnet akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1980.
- er-Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, *Metâlibu'l-âliye mine'l-ilmi'l-ilahi*, tah. Ahmed Hicazî es-Sekka, Beyrut 1987, I-V.
- *Mealimu usulu'd-din*, Kahire ts.
- *Mefâtihi'l-gayb*, İstanbul 1308, I-VIII.
- *Muhassalu efkari'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn*, Beyrut 1984.
- Reşid Rıza, *el-Menar*, Beyrut ts., I-XII.
- *Muhammedi Vahiy*, trc. Salih Özer, Ankara 1991.
- es-Seffârinî, Ebü'l-Avn Muhammed b. Ahmed, *Levâmiü'l-envâri'l-behiyye ve sevâdiü'l-esrâri'l-eseriyye*, Beyrut 1985, I-II.
- es-Semerkindî, Şemseddin *es-Sehâifu'l-ilahiyye*, tah. Ahmed Abdurrahman eş-Şerif, Kuveyt 1985.

Taftazânî, Mes'ud b. Ömer, *Şerhu'l-akâid*, trc. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.

----- Şerhu'l-mekasid, thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut 1989, I-V
Taşkoprüzade, Ebü'l- Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *eş-Şekaiku'n-numaniyye fi ulema-i Devleti'l-Osmaniyye*, thk. Ahmet Suphi Fırat, İstanbul 1985.

et-Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Daru'l-kutubi'l-ilmiiye, Beyrut ts., I-V.

Topaloğlu, Bekir, "Allah" mad., *DİA*, II, 477.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, I-II.

Yazıcıoğlu, Said, "Kelamcı olarak İbn Kemal", *Şeyhülislam İbn Kemal*, Ankara 1986, s. 180.

Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts., I-IX.

Yediyıldız, Baheddin, "Tarih Kaynağı Olarak İbn Kemal", *Şeyhülislam İbn Kemal*, Ankara 1986, s. 67.

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzil ve uyunu'l-ekâvil fi vücuhî't-te'vil*, Daru'l-fikr ts., I-IV.

افضلية محمد

[]

[]

[]

- 1 في نسخة د.
- 2 وقد جاءت عبارة التصلية والتسليم في جميع النسخ دون غيرها. ولهذا اخترنا عبارة نسخة لاله لى (ل) ولم نشر الى غيرها.
- 3 أخرجه البخاري، كتاب البيوع، 102؛ كتاب المظالم، 31؛ كتاب الانبياء، 49؛ و أخرجه المسلم، كتاب الايمان، 242، 243؛ أخرجه الترمذي، كتاب الفتن، 54.
- 4 د: توهمته؛ ا+ع: توهمه.
- 5 يقول الكرمانى فى شرحه: "(يكسر الصليب) يريد به ابطال شريعة النصاري (ويقتل الخنزير) يعنى يحرم أكله". الكرمانى، شمس الدين محمد بن يوسف، الكولكب الدرارى، بيروت 1981، ج 10، ص 74.
- 6 ل: رخصه.
- 7 فى نسخة د+ا.
- 8 د+ع: يوهمه.
- 9 د+ا: الأمر حينئذ.
- 10 ا: الثالث.
- 11 د+ا: وهى.
- 12 د+ا: إلى المال.

[]

"

:

":

':

: .'

":

":

".

96 د+ع: النبي ل: المبني

97 في التفسير هكذا وفي جميع النسخ: معنا.

98 القرطبي، الجامع لأحكام القرآن، ج 3، ص 262. ما إقتبسه المؤلف من القرطبي ناقص. النص في المرجع الأساسي هكذا " ومنهم من قال إنما نهى عن الخوض في ذلك لأن الخوض في ذلك ذريعة إلى الجدل وذلك يؤدي إلى أن يذكر منهم ما لا ينبغي أن يذكر ويقول احترامهم ثم الممارسة قال شيخنا فلا يقال النبي أفضل من الأنبياء كلهم ولا من فلان ولا خير كما هو ظاهر النهي لما يتوهم من النقص في المفصول لأن منع إطلاق اللفظ لا يمنع اعتقاد ذلك المعنى فإن الله تعالى أخبر بأن الرسل متفاضلون فلا تقول رأه خير من الأنبياء ولا من فلان النبي إجتبا لما نهى عنه وتادبا به وعملا باعتقاد ما تضمنه القرآن من التفضيل والله بحقائق الأمور عليم."

99 د: والاختار.

100 أرسطغنى هو على بن سعيد، ابو الحسن، فقيه حنفي، من أهل سمرقند، نسبته إلى احدى قراها. كان من أصحاب الماتوريدي. وله كتب مختلفة، منهم "الزوائد والفوائد" و "إرشاد المهتدي". خير الدين الزركلي، الاعلام، ج 5، ص 102.

101 الطبراني، سليمان بن احمد بن ايوب ابو القاسم، المعجم الكبير، موصل 1983، ج 10، ص، رقم الحديث: 10448.

102 د: رضي الله عنهم.

103 لم أجد مصدره.

104 ع: المقام، د: في الزمان.

105 د: وهو إبراهيم باشا.

[] - - " :

[]

:

"

-
- 106 في نسخة د.
107 في جميع النسخ: وقع.
108 التفتازاني، شرح المقاصد، ج 5، ص 47-48.
109 فلينتنظم.
110 د: المقالة.